

בעז שושן, היסטוריה ואידיאולוגיה בראשית האסלאם (ירושלים: מוסד ביאליק, 2012), עמ' 191.

ספרו של בעז שושן עוסק במאורעות העיקריים במאה הראשונה לאסלאם, כפי שתיארו אותם ההיסטוריונים המוסלמים המוקדמים, ובייחוד מחמד בן ג'ריר טברי. כשם שהוא שב ומדגיש כמה וכמה פעמים במהלך ספרו, מטרתו של המחבר אינה לנסות לשחזר את האירועים הנדרונים או להתחקות על האמת ההיסטורית, כי אם 'לבחון את האידיאולוגיה ואת האינטרסים השונים השקועים בנרטיב ההיסטורי או כיצד דיווח היסטורי הוא בבחינת כסות לקידום של רעיונות מסוימים'.¹ לשם כך בוחר המחבר לדון בכל אחד מפרקי הספר ב'מקרה בוחן' אחר (הפרקים מסודרים בסדר כרונולוגי): הפרק הראשון עוסק בחומר המנבא את עליית האסלאם, בעיקר במקורות יהודיים ונוצריים; הפרק השני דן במינויו של הח'ליף המוסלמי הראשון, אבו בכר; הפרק השלישי בוחן את מסורות הכיבושים האסלאמיים; הפרק הרביעי עוסק ברצח הח'ליף השלישי עות'מאן בן עפאן; הפרק החמישי מתחקה על העימות הידוע שבין עלי למעאווה בצפין, והפרק השישי דן בתקרית כרבלאא' ובמות הקדושים של חוסין בן עלי. חלקו הארי של כל פרק מוקדש להצגת מבוחר מן המסורות ההיסטוריות בנושא הנידון. במהלך הצגת הדברים המחבר מנתח את הטקסט ההיסטורי כדי לעמוד על מניעיו האידיאולוגיים, ובתוך כך להאירו ב'אור חדש', שלדעתו נעלם עד כה מעיניהם של חוקרים אחרים.

רמז ל'אור החדש' שהמחבר מבקש לזרוע על המסורות ההיסטוריות האסלאמיות ניכר כבר בהקדמה לספר. בהקדמה המחבר מניח את התשתית הרעיונית לדיונו ועוסק בכמה מושגים ובכמה הוגים מתחומי הפילוסופיה, ההיסטוריה והספרות. למשל, במושג 'מימיזיס' (Mimesis). מושג זה נידון בפעם הראשונה בכתבי אפלטון ופותח בכתבי תאורטיקנים וסופרים מודרנים, ושושן רואה בו מפתח להבנת תפקידם של התיאורים הטרוויאליים, חסרי המשמעות לכאורה, הנזכרים פעמים רבות כל כך בחומר ההיסטורי הקדום. לדירו של המחבר, התיאור המימטי של המציאות באמצעות דימוי חזותי המייצג את העולם האמיתי מעצים את מהימנות הטקסט, ומשום כך הוא אמצעי ספרותי רב חשיבות בהיסטוריוגרפיה המוסלמית. עוד המחבר טוען שההיסטוריוגרפיה המוסלמית הקדומה, ובמיוחד נציגה הבולט, טברי בן המאה העשירית, מייצגת מסורת שראשיתה בהיסטוריוגרפיה הקלסית של העת העתיקה והמשכה באירופה של ימי הביניים. מאפיינה הבולט של מסורת היסטוריוגרפית זו הוא השילוב בין עובדות לבדיה. תפקידה של הבדיה המשוקעת בהיסטוריוגרפיה המוסלמית הקדומה הייתה

1 בעז שושן, היסטוריה ואידיאולוגיה בראשית האסלאם (ירושלים: מוסד ביאליק, 2012), 11.

לשרת את האידיאולוגיה, שכן צורך השעה, עוד מראשית הלמדנות האסלאמית, היה ההכרח לפרש את הקוראן ולספק הקשרים היסטוריים לנאמר בו. תאריח' אל-רסל ואל-מלופ (ובעברית: "ההיסטוריה של השליחים והמלכים") של טברי הוא דוגמה מובהקת לאופייה של ההיסטוריוגרפיה המוסלמית. החומר הבדיוני שבו נושא מסר אידיאולוגי הנובע, בין השאר, מתפיסות תאולוגיות שלפיהן האל בלבד הוא הכוח הפועל בהיסטוריה, וגם ממניעים פוליטיים, כמו רצונו של טברי להעניק לגיטימציה לשלטון העבאסי שבתקופתו חי, כפי ששושן דן בספרו.²

ואכן, מסרים אידיאולוגיים מעין אלו הם המסרים העולים מניתוח החומר ההיסטורי בכל אחד מהפרקים בספר. הפרק הראשון והפרק השלישי, שנכתבו במיוחד לספר זה, ואינם מבוססים, כיתר הפרקים, על מחקריו הקודמים של שושן,³ מצביעים על מניעים אידיאולוגיים שמטרתם להדגיש את עלינות דת האסלאם ואת אמיתותה. פרקים אלו מתבססים גם על חומר היסטוריוגרפי מגוון יותר מספרו של טברי. הפרק הראשון דן במסורות שלפיהן יהודים ונוצרים, ערבים פגנים, פרסים זורואסטרים, ואף שליטי המעצמות הגדולות של המזרח, ידעו מראש על בואו הצפוי של מוחמד ועל דת האמת שיביא עמו, מה שמקנה לנבואתם אמינות יתר. זאת אף זאת, כמה מאויביו הבולטים של הנביא נשבים באמונתו ומתאסלמים. המניע האידיאולוגי שמאחורי מסורות אלו הוא שאיפת האסלאם לזכות בהכרתן של הדתות האחרות, ובייחוד של שתי הדתות המונותואיסטיות, ולבסס את ההשקפה שהאסלאם היא דת האמת.

הפרק השלישי מראה שמסורות הכיבושים נועדו לשכנע את מאמיני האסלאם שדתם נעלה מדתות אחרות. על סמך כמה מחקרים, שאפשר לשייכם לאסכולה הרוזיוניסטית או ה'סקפטית',⁴ מגיע המחבר למסקנה ש'תיאורי הכיבושים בהיסטוריוגרפיה המוסלמית מלכתחילה לא היתה מטרתם להביא עובדות שיכולות לשמש את החוקר המודרני בשחזור קרבות וארועים שקשורים בהם'.⁵ לאחר מכן מציג המחבר כמה מסורות הקשורות לקרבות ההכרעה שנערכו בין המוסלמים לאויביהם הביזנטים והפרסים, ועומד שוב על מוטיב הידע המוקדם שהיה כביכול בידי אויבי האסלאם ובידי המוסלמים עצמם באשר לניצחונם הצפוי. מסרים אחרים העולים מן החומר ההיסטורי מדגישים את מוסריותם הגבוהה של המוסלמים, את צניעותם הרבה, ואת היותם מעטים מול רבים. אשר למסורות על כיבוש ירושלים, המחבר מטעים

2 שם, 19-23.

3 ראו: Boaz Shoshan, *Poetics of Islamic Historiography: Deconstructing Tabari's History* (Leiden: Brill, 2004).

4 Fred M. Donner, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing* (Princeton, N.J.: Darwin Press, 1998), 20-25.

5 שושן, היסטוריה ואידאולוגיה, 73.

שהן מוצגות כהתגשמותה של הבטחה אלוהית המבטאת כביכול בתנ"ך, כדי לתת לגיטימציה לכיבוש המוסלמי בעיני היהדות והנצרות.

יתר פרקי הספר מצביעים בעיקר על מסרים פוליטיים שטברי ביקש לקדם (הפרקים השני, הרביעי והחמישי) ועל מסרים תאולוגיים (הפרקים החמישי והשישי). הפרק השני דן במסורות הנסובות סביב מינויו של הח'ליף הראשון, אבו בכר, המוצגות בהקשר למאבק שבין המהגרים ממכה (המְהַאג'רוּן) לתומכי הנביא בני מדינה (אַנְצָאָר). המחבר מראה שתיאורו של אבן אסחאק אינו משרת את המהאג'רון, ואילו הגרסאות המורחבות – וכנראה גם המאוחרות יותר – של טברי (על פי אבו מְח'נַף) ושל אבן אַעְת'ם אלכופי נועדו לתת לגיטימציה לשלטונו של אבו בכר והמהאג'רון. בין היתר מודגש מסר זה בעזרת הטכניקה של 'עדות האויב', הינו בעזרת תמיכה באבו בכר הבאה, לכאורה, מקרב נציגי האנצאר דווקא. בפרק הרביעי דן המחבר בשתי גרסאות מנוגדות הקשורות ברצח הח'ליף השלישי עות'מאן, כפי שהן מוצגות אצל טברי. הגרסה האחת מקורה בסיף בן עומר, ולפיה עות'מאן היה ח'ליף צדיק והקמים עליו היו נבלים, ואילו הגרסה השנייה, מפיו של אלואאקדי, מציירת את עות'מאן כשליט חלש ולא מוסרי ואת חברי הנביא (הצַחְאֵבָה) כמי שנושאים באחריות לרציחתו. שלא כמו מרשל הוג'סון (Hodgson) וסטיבן המפריס (Humphreys), שטענו שגרסת ואקדי מועדפת על טברי, שושן טוען שככל הנראה גרסתו של סיף, הגרסה המיועדת ל'קהל התמים' ועולה בקנה אחד עם התיאור המופתי של דור הצחאבה, היא המועדפת על טברי. לדידו של המחבר, היסטוריון זה ביקש לעורר את אהדת הקוראים לדמותו של עות'מאן, ולכן מיד לאחר תיאור רציחתו הביא חומר העוסק בהליכותיו הנאות.⁶

'קריאה חתרנית' מעין זו מנסה להתחקות על נטיותיו של טברי בניגוד לסברת החוקרים, וקריאה דומה לה מספק המחבר גם בפרק החמישי, הפרק הדן בקרב צפין. המחבר מצביע על 'המתח' הניכר הן בגרסתו של אבו מח'נַף (אבו מח'נַף מציג את המתח במסורות שהוא עצמו מצטט לבין עצמן, וכפי שנוכר מיד להלן, הנרטיב של אבו מח'נַף משתנה בשלב מסוים) והן בין נרטיב זה ל"גרסת" טברי, שההדיר את החומר. גרסתו של אבו מח'נַף, האוהדת את עלי בתחילתה, מקבלת תפנית בתיאור מהלך הקרב שבו הועלתה התביעה הידועה לבוררות לפי צו האל. משלב זה התיאור נהיה מאוזן יותר, ואף נוטה לצייר את מעאוויה ואת מחנהו כמי שפועלים לפי עקרונות אסלאמיים, שלא כמו עלי. המניע למהפך זה הוא נטייתו של אבו מח'נַף לדעה שעלי טעה כשנתן לבשר ודם את הסמכות לדון בעניינים השמורים לאל בלבד.⁷ ה'מהפך', הפתעה ואירוניה של סיפור זה, כמילותיו של המחבר, מקבלים משנה תוקף עם 'התערבותו' של טברי. טברי

6 שם, 120-124.

7 שם, 138.

מוצא לנכון לציין ידיעה שעלי עצמו הציע למעאויה להפסיק את הלחימה ולהכריע אותה ברו קרב. זו החלטה ערמומית, שכן עלי הצטיין בלחימה בחרב. כך מתקבל הרושם שבניגוד לדעת החוקרים טברי אינו נוקט עמדה פרו-עלידית, שלפיה עלי הוא קורבן של המחנה הסורי בראשות מעאויה, אלא בעמדה שעלי היה מניפולטיבי דווקא. העלילה שמציג טברי 'חותרת תחת עצמה', והלקח הנגזר ממנה איננו רק 'פוליטי' כי אם גם תאולוגי: כל ניסיון אנושי לקחת סמכות אלוהית נידון לכישלון.⁸

מסר דטרמינסטי דומה, ולפיו בשר ודם אינו יכול להתנגד לגזרה האלוהית, ניכר גם מניתוח המסורות הקשורות בתקרית כרבלאא' הנדרונות בפרק השישי והאחרון. כמו טענותיו בשני הפרקים הקודמים, גם בפרק זה מבקש המחבר להדגיש את מה שנעלם מעיני החוקרים. יוליוס ולהאוזן (Wellhausen) והנרי למנס (Lammens) ראו בחוסין דמות חלשה ושלילית, חוסין ג'פרי (Jafri) השיעי הדגיש את מעלותיו ואת סגולותיו של חוסין, ואילו שושן טוען ששלושת החוקרים האלה מנתחים את התנהגות חוסין בהנחה שפעל באופן שכלתני.⁹ ואולם, כוונותיהם של טברי ומקורותיו היו אחרים בתכלית, ועיקרם להציג 'סיפור תאולוגי' לעילא המתאר טרגדיה בלתי נמנעת שמקורה בקבלה מוחלטת של 'רצון האל'.¹⁰ המחבר מראה כיצד מסורות כרבלאא' המובאות אצל טברי מפי אבו מח'נף וממקורות אחרים בנויות כנרטיב טרגי שלפיו גורלו של חוסין ידוע מראש. אולם גם תיאור זה מורכב. לפי חלק מהמסורות, בהיותו נחוש לצאת לכופה לקראת מותו, כנגד כל המזהירים, היה חוסין פסיבי בהתנהגותו ונכון למות כמרטיר. לפי מסורות אחרות, בשלב מסוים נשמע חוסין לאזהרות, היה מוכן לסגת ואף ניסה להציל את עצמו מהעימות המתקרב. המחבר רואה בשינוי עמדה זה 'ניסיון פתטי לחתור תחת הסוף הטרגי, אך דווקא בכישלוננו הוא מעצים אותו'.¹¹ במילים אחרות, הסתירה בהתנהגות חוסין, זו שבין השלמה עם הגורל לחשש ממותו הקרב ונסינותיו להינצל, נועדה להעצים את הטרגיות שבמותו ואת המסר שאין ביכולתו של אדם לחמוק מרצון האל.

אם כן, ספרו של שושן מאפשר לקורא להציץ אל נבכי ההיסטוריוגרפיה המוסלמית ונפתוליה ואל מעט מן החומר המחקרי העוסק בנינוחה. המחבר עומד על כמה מן המוטיבים הספרותיים והמניעים האידיאולוגיים הבולטים שבחומר ההיסטורי הקדום שראוי שכל חוקר הניגש לעסוק במקורות אלו יכיר אותם. הדיון מצטיין במקוריות ובייחוד משום שהוא בוחן את החומר ההיסטורי מפרספקטיבה רבת-תחומית ודן בטכניקות ספרותיות ובמוטיבים אידיאולוגיים מתרבויות מגוונות. לדוגמה, החומר

8 שם, 141-142.

9 שם, 146.

10 שם, 154.

11 שם, 156.

מנותח לאור 'טקטיקות ספרותיות' כמו אופני ייצוג (representation),¹² תיאורים מימטים,¹³ שבירת רצף כרונולוגי לטובת חזרה לעבר (analepsis),¹⁴ או לשם הבזק לאחור (flashback),¹⁵ ולאורם של מוטיבים מהתרבות המקראית והקלסית.¹⁶ חשיבותו של הספר רבה במיוחד משום שהוא אינו מיועד רק לחוקרים ולעמיתים, אלא, כפי שמעיד המחבר בראשית חיבורו, 'לקהל קוראים רחב ומגוון ככל האפשר'.¹⁷ ואכן, המחבר בוחר לתעתק את מרבית השמות והמושגים בתעתיק 'דידוטי' לקורא העברית (מוחמד ולא מחמד, חוסין במקום חסין, וכו'), הוא אינו נוהג לציין את מניין השנים ההג'רי אלא את הגרגוריאני בלבד, מפנה בהערותיו לתרגום האנגלי של ספרו של טברי ולא למקור הערבי, וכמובן – לתרגומו העברי של הקוראן. בפנייה זו לקהל הרחב של קוראי העברית, גם למי שאינם מתמצאים בחקר ההיסטוריוגרפיה המוסלמית, יש אפוא מן החלוציות.

עם זאת, יתרון זה של הספר הוא במידת מה גם חסרונו. הספר אינו מציג אלא חלק קטן מתמונת המצב המחקרית ומייצג בעיקר את ההשקפות שאפשר לכתובן 'סקפטיות'. הספר שב ומדגיש שחותם אידיאולוגי עמוק טבוע בהיסטוריוגרפיה המוסלמית הקדומה. ואכן, לית מאן דפליג שההיסטוריוגרפיה המוסלמית, כמו כל כתיבה היסטורית, איננה 'אובייקטיבית' ומניעים אידיאולוגיים מובהקים טמונים בה. אולם עולה השאלה אם ההיסטוריונים הקדומים, כמו טברי ומחברי המונוגרפיות שקדמו לו (האח'באריון), וכמו אבו מח'נף, פעלו על פי פרדיגמת-על קוהרנטית שקידמה את המסרים האלה. כותב שורות אלו מחזיק בדעה שאין להגזים במגמתיות המיוחסת להיסטוריונים הקדומים. די לעמוד על הסתירות הרבות העולות ממגוון המסורות שטברי מציג בקשר לאירוע מסוים (רק כמה מסורות נבחרות מהן נידונות בספר שלפנינו), כדי להגיע למסקנה שבמקרים רבים היסטוריון זה פעל על פי הצהרתו בראשית חיבורו, ולפיה הוא מציג את כל המידע המגוון שהגיע לידי כמות שהוא. דוגמה לגישתו 'הפלורליסטית' של טברי אפשר למצוא אפילו בחומר הנידון בספר עצמו. אם, מצד אחד, טברי שואף בכתביו לתת לגיטימציה לשושלת העבאסית, כפי שטוענים המחבר¹⁸ וחוקרים נוספים,¹⁹ מדוע בתיאור קרב צפין הוא טוען שעלי

12 שם, 54.

13 שם, 76-77, 98.

14 שם, 145.

15 שם, 114-115, 122.

16 שם, 122, 159-160.

17 שם, 12.

18 שם, 22-23.

19 שם, 126-127.

'מניפולטיבי ואופורטיוניסט ולא איש עקרונות'²⁰? הרי בעשותו כן הצדיק, למעשה, את ניצחונו של מעאויה והעניק לגיטימציה לשלטונם של האומיים דווקא. נראה שהמחבר מודע לקושי שבייחוס 'כוונות זדון' להיסטוריונים המוסלמים, ועל כן הוא מציין מפעם לפעם שבהציגם את המסורות באופן מגמתי, הם עשו זאת 'מדעת או שלא מדעת'.²¹

רושם נוסף העולה מהספר הוא שהמניעים האידיאולוגיים הרבים השקועים במסורות ההיסטוריות מבטלים כל אפשרות להגיע למידע היסטורי אמין הקשור בראשית האסלאם ובתקופה שקדמה לו. אמנם המחבר מעיד על עצמו שהוא מחזיק ב'עמדת ביניים'²² ושיש במקורות המוסלמיים גם חומר עובדתי, אולם אין אפשרות להתחקות עליו. מכל מקום, מחקרים לא מעטים פרי עטם של מלומדים הנמנים על האסכולה שאפשר לכנותה 'פוזיטיביסטית' (ודי להזכיר כאן את מחקריהם של חברי 'האסכולה הירושלמית', כמו מ"י קיסטר, תלמידו מיכאל לקר ועמיקם אלעד), הראו שהמידע ההיסטורי שאפשר להפיק על ראשית האסלאם ואף על תקופת הג'אהליה הוא רב היקף ובעל ערך. בחומר הרבוגני שבספרות ההיסטורית הענפה של ראשית האסלאם יש גם מסורות קדומות ואוטנטיות וידיעות רבות המושחות לפי תומן, ומלאכת 'הוצאת המוץ ההיסטורי מתבן הבדיה' היא זו המוטלת על כתפיו של חוקר האסלאם הקדום. זוהי משימה לא פשוטה, אך במקרים רבים אינה בלתי אפשרית.

לסיכום, ספרו של בעז שושן מציג לציבור החוקרים ולקהל הרחב קורא העברית את מורכבותה של ההיסטוריוגרפיה המוסלמית הקדומה וכמה מן המניעים האידיאולוגיים הבולטים שביסודה, גם אם 'בקליפת אגוז', כלשונו. בכך נעשה שירות גדול הן לחוקר הן ל'קורא המשכיל'. מן הראוי שספרות מחקרית נוספת המייצגת דעות שונות מאלה המוצגות בספר זה,²³ תהיה אף היא נגישה לקהל הרחב, כדי שיוכל לקבל תמונה מאוזנת ורחבה יותר של מצב המחקר בתחום זה.

אמיר מזור

- 20 שם, 140.
 21 שם, 128, 151.
 22 שם, 106.
 23 ראו מחקר מייצג בעניין זה: אמיר יעקב קיסטר, מחקרים בהתהוות האסלאם, תרגום: אהרן אמיר, עריכה: מיכאל לקר (ירושלים: מאגנס, 1999).